

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В.І. ТИМОШЕНКО

БЕЗПЕКА І ДОБРОБУТ ГРОМАДЯНИНА В ДЕРЖАВІ
(з історії політичної і правової думки)

Для сучасної юридичної науки і практики державотворення однією з найактуальніших проблем залишається проблема теоретичного обґрунтування і практичного забезпечення свободи в суспільстві. Ця проблема не може бути вирішена без визначення чинників, які роблять свободу можливою, або неможливою. До таких чинників традиційно відносять безпеку і добробут. Заходи, спрямовані на забезпечення безпеки і добробуту, тісно пов'язані між собою. Це підтверджують публікації наших попередників — зарубіжних і вітчизняних вчених, які в різні часи досліджували проблеми свободи в державі та шукали шляхи досягнення добробуту індивіда і забезпечення при цьому його безпеки. Оскільки на сьогодні ще ніхто не знайшов бездоганний рецепт, як саме зберегти свободу і унеможливити будь-які посягання на неї, нам уявляється корисним як в теоретичному, так і в практичному розумінні досвід, нагромаджений на попередніх етапах розвитку політико-правової думки.

В публікаціях сучасних авторів проблеми свободи громадянина в державі, його безпеки і добробуту досліджуються, як правило, у контексті аналізу суміжних наукових проблем, таких як походження держави, її форма, функції, співвідношення індивіда, суспільства і держави, типологія держави у працях В.Д. Бабкіна, А.П. Зайця, В.Д. Зорькіна, І.А. Ісаєва, Т.В. Кашаніної, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, В.О. Котюка, І.О. Кресіної, В.С. Нерсисянца, Ю.М. Оборотова, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, В.Ф. Сіренка, І.Б. Усенка, В.В. Хміля, Ю.С. Шемшученка, В.М. Якушика та ін. Так, проблему походження держави досліджувала Т.В. Кашаніна¹. Найважливіші ознаки держави відзначили і обґрунтували П.М. Рабінович та В.О. Котюк². Типологію держави розробляв В.М. Якушик³. Основні концептуальні підходи в сучасній теорії держави (функціоналізм, структуралізм, неомарксизм та ін.) аналізував В.В. Хміль⁴. Проблеми індивідуалістичного і колективістського суспільства порушував Ю.М. Оборотов⁵.

В історії політико-правової думки зустрічаються різні варіанти обґрунтування сутності і способів досягнення добробуту і безпеки індивіда в державі, не всі вони враховуються сучасною наукою. Тому ми маємо за мету розкрити (з врахуванням обсягу статті) сутність таких понять, як добробут і безпека, визначити способи їх досягнення в державі на основі аналізу творів мислителів минулого.

У науці, суспільній свідомості і законодавстві способи усунення небезпеки і досягнення свободи визначались і визначаються залежно від наявних уявлень про поняття держави, державної влади і її завдань, про співвідношення між особистим, суспільним і державним началами і про значення політичних, суспільних і приватних інтересів у їх неминучому зіткненні і постійній боротьбі.

Узгодження інтересів особи з інтересами суспільства не знав стародавній світ, держави якого, перебуваючи в стані постійної війни, змушені були високо цінувати ті засоби, якими зміцнювалася державна сила і які давали перевагу в боротьбі з іншими. Одним із таких засобів була така згуртованість громадян, за якої кожна держава, як ціле поглинала окремих індивідів. Для збереження і розвитку цілого необхідно було пожертвувати частинами. Особа не завжди могла без протесту переносити таке правління, але протест її мав значення начала, що руйнує державу.

Мислителі Стародавньої Греції розглядали добробут як мету життя громадянина і держави. Так, софісти, що виступили в другій половині V ст. до н.е., висунули вчення, що людина є мірою всіх речей, вони відкрили цілком нову сферу — сферу приватного, особистого, чим вперше поставили питання про можливість добробуту, за умови, що особистість окремої людини цілком пригноблена суспільством. У вченні Сократа (469—399 рр. до н.е.) вже прямо ставиться питання, яке правління і який державний устрій найбільш сприяє розвитку громадян. Ототожнюючи поняття добродійності і знання або мудрості, Сократ вчив, що для правителів необхідні достовірні відомості про дійсні потреби громадян.

Проблема врегулювання відносин індивіда і держави не залишила байдужим Платона, який виходив із того, що держава повинна мати за основу справедливості, оскільки лише заснована на справедливості вона може забезпечити дійсний народний добробут. Справедливість зводиться до того, щоб кожен робив свою справу, те, що йому призначено виконувати відповідно до інтересів цілого. Цілим же є держава, вона — самоціль, її інтереси вище інтересів індивіда. Громадянин цілком належить державі і Платон визначає все життя і діяльність його. Таким є поняття Платона про суспільну справедливість, яке він переносить і в індивідуальну сферу⁶.

Метою держави, за Платоном, є здійснення моральних начал. Його вчення підпорядковує політику моралі, ставить моральність вище держави і окремої людини. Моральність є основною метою держави, яка підпорядковує собі всі інші цілі.

За Арістотелем держава є формою спілкування між людьми, вищою єдністю людського життя. Ця форма передбачає мету, що визначає її відносини з громадянами — досягнення блага. Держава не є штучним утворенням, її мета випливає із самої сутності предмета. У Арістотеля вища мета, спільне благо, визначає все людське життя. В державі поєднується все, людина може бути лише її членом. Місто-держави і громадянини — це пов'язані між собою поняття⁷. Вчення Арістотеля має таке ж природно-історичне підґрунтя, як і система Платона. Різниця між ними лише в тому, що Платон бачить у людині "неприборкану тварину" і тому вимагає її приборкання і чіткої регламентації поведінки, Арістотель же розглядає людину як істоту суспільну і виправдовує гноблення і регламентацію людського життя суспільними потребами. За Платоном — держава є штучною формою, за Арістотелем — це природна форма. За Платоном інтереси держави вимагають підпорядкування інтересів особи, за Арістотелем — підпорядкування зумовлене інтересами самого індивіда, оскільки ідея держави не є чимось зовнішнім для індивіда, вона присутня в останньому, як у суспільній істоті.

Мислителі Стародавньої Греції не змогли знайти шляхи досягнення компромісу між інтересами особи та інтересами держави. Поглинання особи державою або руйнація держави в ім'я інтересів індивіда — ось основні риси їх поглядів на справу організації добробуту в суспільстві. Індивід у стародавньому світі залишався зосередженням приватних інтересів, руйнівних для суспільного союзу. Тому для вирішення соціального питання про правильну організацію спільноти необхідно було насамперед вирішити моральну проблему, необхідно було підняти моральний авторитет індивіда. Ця проблема була поставлена вже в єврейському законодавстві та збірниках права, укладених у IV—VI ст.⁸

Єврейське законодавство було спробою організації народного добробуту на принципі морального удосконалення індивіда, що дає можливість узгодити жорсткі вимоги закону з особистою свободою. В єврейській теократії на першому місці виявився дух закону, який цілком спрямований на моральне удосконалення людини і на створення на цій основі народного добробуту. Необхідною умовою досягнення такого добробуту законодавець вважав дотримання моральних заповідей: відхилення від істинного Бога означало відхилення від морального життя з усіма наслідками, що з цього випливають.

Принципи єврейського законодавства було розвинено і вдосконалено християнськими пророками. Христос «прийшов не руйнувати закон, а виконувати його». Тому названі форми держави не мають значення: справа не в зовнішніх формах, а в душі і свідомості людини. Юридичний закон стає зайвим для людей, які розвинули в собі совість. Позитивне право виявляється заснованим на цьому внутрішньому законі, присутньому в людині. На цій основі морального піднесення індивіда дійсно відбувається примирення інтересів особи і держави. Проте залежність індивіда від держави змінюється його залежністю від церкви. На зміну політико-філософським поглядам мислителів Стародавньої Греції прийшло теократичне світосприйняття середньовіччя з абсолютною церковною зверхністю над індивідом і з претензіями на таку ж зверхність над самою державою.

Мислителі епохи Відродження і Реформації пов'язували досягнення добробуту з діяльністю суспільних установ, передусім держави, як організованого цілого. Так, для Т. Мора (1478—1535) моральним призначенням суспільства було виховання добрих людей і громадян, задоволення потреб кожного індивіда, ліквідація як злиднів, так і надмірного багатства, досягнення такої форми суспільного устрою, за якої відкривається найширший простір для вдосконалення людської особистості.

Історія вчень про добробут в Росії починається з праці сучасника і духовника Івана IV Сильвестра «Домострой», в якій у формі настанов своєму сину Анфіму Сильвестр викладає основи вчення про добробут. У людині він бачить істоту надто егоїстичну. На співчуття і допомогу інших людина розраховувати не може, а тому має сама дбати про свій добробут. Ідею державного сприяння інтересам індивіда ще не вироблено. В центрі уваги Сильвестра регламентація приватного життя підданих російської держави. Всі члени сім'ї, на його думку, з ранку до вечора повинні займатися справою, на образи і сварки вони не мають часу, сім'я сама собі створює добробут, вона є втіленням порядку. Властям підкоряються всі. Сильвестр засуджує тих, хто спричиняє будь-яку неправду, насильство і образи, хто захоплює чуже майно, свариться з сусідами, веде негідний образ життя. При цьому він акцентує увагу на залежності суспільного і приватного добробуту від морального розвитку індивіда.

«Домострой», без сумніву, мав виховне значення, це був своєрідний кодекс феодального образу життя, що виражав ідеал домашнього устрою та індивіду-

ального господарства. У Новий час він розглядався як ідеалізація патріархального життя, як система жорсткого підпорядкування членів сім'ї її главі¹⁰.

Забезпечення добробуту і безпеки держави стало головною ідеєю творчості російського мислителя і публіциста І.Т. Посошкова¹¹. Він вбачав прямий зв'язок багатства країни із забезпеченням правопорядку. Ніякий економічний підйом не є можливим без усунення небезпек, яка виходить від несправедливого суду, від беззаконня. У зв'язку з цим І.Т. Посошков у «Книзі про бідність і багатство» запропонував широку програму організації правосуддя, включаючи судовичність і судовий устрій.

Видатний представник слов'янської культури Юрій Крижанич досягнення добробуту в державі значною мірою пов'язував із моральністю суспільства. Відсутність же належної моралі пояснював багатьма факторами, у тому числі і незадовільним законодавством. На його думку, уряд має стати на чолі економічного розвитку країни. В фундаментальному трактаті «Бесіди про правління», відомому під умовною назвою «Політика», Ю. Крижанич виділяє «політичну мудрість», вважаючи, що правитель сам повинен бути мудрою людиною. Виходячи з досягнень європейського політичного мислення, він формулює цілісну і розгорнуту програму управління державою. Її сутність зводиться до об'єктивного аналізу країни, народу, природних ресурсів, традицій та вмілого їх використання¹². Держава, за Ю. Крижаничем, повинна прийти на допомогу приватній підприємливості, забезпечуючи її знаряддями праці і матеріалами. При цьому нагляд держави за промисловістю має бути жорстким і всеохоплюючим. Лише такий шлях робить можливим досягнення добробуту.

Досягнення безпеки і добробуту проголошував метою держави український і російський філософ і правознавець, прихильник просвітницьких ідей П.Д. Лодій. Державу він визначав як «періве суспільство вільних людей, які об'єдналися під однією верховною владою для досягнення спільної безпеки і добробуту»¹³. Безпеку (*securitas*) він розглядав як такий стан людей, за якого їм не загрожує будь-яке зло. Безпеку правознавець поділяв на зовнішню, за якої членам суспільства не загрожує зло, що походить від іншої спільноти, та внутрішню, за якої одним членам спільноти не загрожує зло, що походить від інших членів цієї ж самої спільноти. Безпека, за П.Д. Лодієм, є загальною, коли цілій спільноті як моральній особі не загрожує зло, що походить від окремих членів спільноти. Безпека може бути і приватна, коли ніяке зло, що походить від окремих членів спільноти, не загрожує іншим, окремим членам цієї спільноти¹⁴.

Вчення про державний добробут у Новий час представлене економічною школою. Проявом втручання держави у сферу суспільних відносин на той час стала меркантильна політика, за якої держава вживала систему заходів, що обмежували свободу приватних осіб. Рішучим протестом проти державного втручання стало вчення фізіократів і захисників свободи господарського обігу. На думку англійського економіста А. Сміта головним мотивом господарської діяльності людини є своєкорисливий інтерес. Надаючи один одному взаємні послуги, люди керуються не принципами гуманності, а егоїзмом, вигодою. Прагнення до особистої вигоди і схильність до обміну є, з точки зору А. Сміта, причиною виникнення і розвитку поділу праці. Він вважав, що завдяки поділу праці всі члени суспільства значну частину своїх потреб задовольняють взаємним обміном надлишків продуктів праці, які залишаються після задоволення потреб. Так досягається добробут всіх верств населення. «Кожна людина живе обміном або стає певною мірою торговцем, а саме суспільство перетворюється ... на торговельний союз»¹⁵, — писав А. Сміт. Як прихильник індивідуалізму він вбачав рушійну

силу суспільного прогресу в діяльності окремих особистостей в сфері торгівлі і промисловості. Індивід для нього — мета, а держава — засіб.

Протиставляючи політиці державного втручання принцип «laissez faire, laissez passer», економісти ліберальної школи зосередили свою увагу на дослідженні самого об'єкта державного втручання — на суспільно-господарських відносинах і прийшли до відкриття економічних законів суспільного життя, з якими повинна рахуватися державна влада. Ліберальна економічна школа підготувала основу для наукової теорії державного втручання, яка в подальшому стала одним із наріжних каменів майбутньої науки про поліцію.

У сфері політичних наук засади вчення про добробут і безпеку в державі пов'язані з ім'ям видатного енциклопедиста німецького Просвітництва Х. Вольфа. Пропагуючи ідею держави і зосереджуючи свою увагу на питаннях про сутність і завдання держави, Х. Вольф і його послідовники намагалися шляхом філософських умозаключень довести необхідність державних турбот про добробут і безпеку суспільства. На думку Х. Вольфа, для досягнення спільного добробуту і щастя необхідним є застосування природних законів співжиття, які встановлюються розумом і прагнуть до досконалості. Освічений монарх повинен силою насаджувати природне право всією повнотою своєї влади. Його опіка має бути тотальною, скрупульозною і жорсткою. Добробут народу слід забезпечувати без участі народу. В ім'я природи людини Х. Вольф наполягав на повній залежності індивіда від держави.

Послідовник Х. Вольфа І.Г.Г. Юсті призначення держави бачив у тому, щоб забезпечити щастя громадян. Під щастям він розумів свободу, безпеку і внутрішній добробут¹⁶. У своїх працях «Основи науки поліції» (1756) та «Основи сили і добробуту держав» (1760) він стверджував, що наука поліції повинна зазначити способи побудови такого внутрішнього управління країною, за яких добробут окремих родин узгоджуватиметься з добробутом всіх. Термін «наука поліції» (Polizeiwissenschaft) вперше застосував саме І.Г.Г. Юсті. З ім'ям Х. Вольфа та І.Г.Г. Юсті пов'язаний початок розвитку науки управління (поліції, як її називали на той час).

Отже представники школи природного права зійшлися на тому, що держава повинна забезпечити здійснення на практиці природних прав людей на щастя і добробут. Характерною рисою вчення поліцейстів стало ігнорування суспільних відносин і надання переваги державному началу як такому, що згуртовує і організує все народне життя. Якщо вчення економістів ліберальної школи звужувало роль держави в економічній сфері, то вчення поліцейстів мало протилежні крайнощі — ідея держави тут поглинала ідею суспільства. Як у науці, так і на практиці визнавалося правильним положення, що державні органи у своїй примусовій діяльності повинні не лише забезпечувати безпеку, а і створювати умови для добробуту.

Політико-правова наука кінця XIX — початку XX ст. визнавала неможливість повернення до основної ідеї поліцейської держави, — до ідеї «народного добробуту», що протиставляється добробуту окремих індивідів, і яка досягається поєднанням і поліції, і управління. Одним із перших, хто запропонував розрізняти поліцію і управління, і тим самим провів чітке розмежування завдань держави, був німецький державознавець, історик і економіст, професор університетів у Кілі та Відні Лоренц фон Штейн. За Л. Штейном, в управлінні зосереджуються всі завдання держави, оскільки управління є діяльністю виконавчої влади. Поліція ж є лише одним із напрямів діяльності виконавчої влади щодо одного із завдань держави — усунення небезпеки. Поліція як елемент входить до всіх сфер управління.

За своєю ідеєю і сутністю держава у Л. Штейна є представником спільних інтересів, вона має на увазі не користь якогось окремого класу, а користь всіх, охороняє мир, власність, право, соціальний порядок. Виконання цих завдань забезпечується правом примусу, яким наділена держава. Основні положення цього права у відповідності з сутністю держави, її метою і співвідношенням між інтересами індивіда та суспільства полягають, за Л. Штейном, у наступному: 1) межі примусу залежать не від більшого або меншого значення того, що має бути виконаним, а від характеру і міри опору, який зустрічає виконання; 2) примус не має місця там, де відсутній протест, а тому він припиняється з припиненням опору; 3) сила примусу має бути пропорційною опору, тому застосування примусових заходів повинно проводитися послідовно від нижчих до вищих заходів, аж поки не буде зламано опір; 4) законність застосування примусових заходів має контролювати суд¹⁷.

На думку доктора державного права, професора Санкт-Петербурзького університету І.Ю. Андрієвського, для життя людини, розвитку її здібностей і можливостей досягнення особистих цілей необхідні певні умови, головне місце серед яких займають безпека і добробут. Умова безпеки забезпечується попередженням і припиненням небезпек, яка може виходити як від злої волі людей, так і від сил природи і різних нещасних випадків. Умова добробуту досягається можливістю придбати і використовувати певну кількість матеріальних благ, необхідних для задоволення потреб людини водночас досягти певного духовного розвитку. Ці дві умови, безпеки і добробуту, перебувають в органічному нерозривному зв'язку; будь-які заходи, що сприяють забезпеченню безпеки, тим самим впливають і на розвиток добробуту, і навпаки. Для створення таких умов недостатньо сил однієї людини, необхідна сукупна діяльність людей. Така діяльність має місце в державі: «Держава не лише забезпечує за допомогою закону права людини, а і сприяє створенню умов для безпеки і добробуту»¹⁸, — писав І.Ю. Андрієвський. За його визначенням, державою є «спільнота вільних людей, які живуть на певному просторі землі, під однією спільною для них владою (верховною)»¹⁹.

Прихильники ліберальної теорії держави і права в Росії виходили з того, що метою соціального життя не може бути ніщо інше як благо індивіда як такого. Благо індивіда, тобто носія розумної волі, що здатна самовизначатись, полягає у свободі. Цілком правильно зазначив професор Санкт-Петербурзького університету В.М. Гессен, що якими б не були цілі людського життя, лише в тому разі їх здійснення сприймається індивідом як благо, якщо це здійснення стало результатом вільної діяльності його власної волі²⁰. При цьому, на відміну від прихильників індивідуалістичних теорій, В.М. Гессен розумів свободу не негативно як незалежність індивіда від держави, а позитивно як можливість повного задоволення індивідом своїх потреб, повного розвитку своїх здібностей і сил.

На думку В.М. Гессена, досягнення свободи без сприяння держави не є можливим. На шляху розвитку своїх фізичних і духовних сил індивід зустрічає безліч перешкод, які створюються найчастіше суспільними угрупованнями, заснованими на принципі нерівності. Такі угруповання не лише не сприяють розвитку індивіда, але навіть роблять цей розвиток неможливим, а отже порушують суспільний спокій і є неабиякою загрозою суспільній безпеці. Вирішити суперечності індивіда і суспільства має саме держава як вища авторитетна воля, що знаходиться над егоїстичною волею окремих індивідів та суспільних груп.

Слід зважити на ту обставину, що боротьба відбувається не лише між окремими індивідами і угрупованнями, а й всередині угруповань між їх членами. На нашу думку, культурний рівень у взаємовідносинах людей є значно важливим,

ніж лінгвістичні, національні, політичні, економічні, релігійні та інші відмінності. Отже, чим нижче культурний рівень членів спільноти, тим більшу небезпеку становить ця спільнота як для її окремих членів, так і для оточуючих.

Завдання держави В.М. Гессен вбачав не у створенні добробуту індивіда, а в створенні тих умов, які для цього добробуту необхідні. Держава має створювати соціальні умови, необхідні для саморозвитку самодіяльного індивіда. Завданням держави є усунення неминучих перешкод і створення необхідних умов для саморозвитку, для розумного і прогресивного існування індивіда. Держава повинна сприяти індивіду, але не діяти за нього. На усунення суспільної небезпеки і забезпечення добробуту спрямована також діяльність держави щодо зміни тих умов суспільного життя, які не можуть бути змінені зусиллями окремих індивідів, або їх об'єднань, не досить стійких і постійних. Цьому сприяє також правотворча і правозастосовча діяльність держави.

Сучасні подальші теоретичні дослідження проблем держави мають враховувати досвід попередників. Історично підтверджено, що заходи щодо забезпечення безпеки і добробуту в тій чи іншій державі не можуть бути назавжди визначені. Все залежить від ступеня розвитку в даний час і в даній країні як особистості, так і державності, від характеру як економічних відносин, так і соціальних угруповань даної спільноти.

Сучасним дослідникам слід звернути увагу на ту обставину, що поняття «добробуту» є відносним: різні люди розуміють його по-різному. Заходи держави, спрямовані на забезпечення добробуту населення, гарантовано можуть мати успіх лише в тому разі, якщо громадяни наділені владою, достатньою для того, щоб забезпечити реалізацію цих заходів.

Слід враховувати, що абсолютна безпека взагалі не існує. Ступінь же безпеки, який може бути досягнуто, залежить від самого індивіда та від інститутів демократичного суспільства, важливе місце серед яких займає держава. Гарантією неупередженості держави може виступати лише свобода. Демократизація суспільства і втручання держави не суперечать одне одному. Свобода взагалі не може бути реальною, якщо її не забезпечує держава, що виходить із демократичного суспільства. Лише свобода здатна зробити безпеку надійною. Державне втручання, на нашу думку, має бути обмежене тією мірою, яка дійсно необхідна для захисту свободи. Заходи боротьби з конкретним злом у суспільстві є на нашу думку, більш важливими, ніж заходи, спрямовані на досягнення якогось ідеального добра.

1. *Кашанина Т.В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. — М., 1999. — С. 51, 74, 75, 85—92. 2. *Рабінович П.М.* Основы общей теории права и государства. — К., 1994. — С.31, 32; *Котюк В.О.* Основы государства и права. — К., 1998. — С.9, 10, 11. 3. Див.: *Якушик В.М.* Проблемы теории революционно-демократического государства. — К., 1991. 3 С.28—43. 4. *Хмель В.В.* Государство и общество: грани свободы. — Днепропетровск, 1998. — 197 с. 5. *Оборотюв Ю.М.* Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): Монографія. — Одеса, 2002. — С. 18—127. 6. *Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. — К., 1997. — С.80, 92; *Фатеев А.Н.* Развитие индивидуализма в истории политических учений. (Очерк введения и главнейшая библиография). — Х., 1907. — С. XX. 7. *Политика Аристотеля.* — М., 1911. — С.455—460. 8. *Тимошенко В.І.* Основні етапи систематизації законодавства в Західній Європі // Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: Монографія. — К., 2003. — С.62. 9. *Антонович А.Я.* Курс государственного благоустройства (полицейского права). — К., 1890. — Ч. I. — С.58.

10. *Громов М.Н., Козлов Н.С.* Русская философская мысль X—XVII веков: Учеб. пособие. — М., 1990. С.184. 11. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. — М., 1995. — С.345—350. 12. *Громов М.Н., Козлов Н.С.* Цит. праця. — С.252. 13. *Лодій П.* Теория общих прав. Ч. I и II. — СПб., 1828. — С.1. 14. Там само. — С.2, 3. 15. *Смит А.* Исследования о природе и причинах богатства народов. — М., 1962. — С.33. 16. *Антонович А.Я.* Цит. праця. — С.77. 17. *Тарасов И.Т.* Учебник науки полицейского права. Выпуск первый. — М., 1891. — С.192. 18. *Андреевский И.Е.* Полицейское право // Антология української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упорядники: В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. редактори В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. — К., 2002. — С.689. 19. *Андреевский И.* Русское государственное право. Т. I. Введение и Ч. I. О правительстве. — СПб.-М., 1866. — С.1. 20. *Гессен В.М.* Административное право. — СПб., 1903. — С.10.